

RÓNA-TAS ÁKOS

A racionális döntések elmélete a szociológiában

A posztmodernizmus boldog és felszabadult bohóságában a racionalitás lépett elő a kiöregedett modernizmus minden megvetendő kategóriájának képviselőjévé. Meglepőnek tűnhet tehát, hogy a nyolcvanas évek amerikai szociológiájának legnagyobb hatású elméleti irányzata (a racionális döntések elmélete [rational choice theory], a továbbiakban: RDE) volt. Maga az elmélet a megelőző évtizedben alakult ki, elsősorban a közgazdaságtudomány területén, de sokat köszönhet a szervezetelméletnek, a pszichológiának és a mesterséges intelligencia-kutatásnak is. A szociológia jóval később hódolt be ennek az elméleti megközelítésnek, nem is annyira a diszciplína posztmodern hajlandósága, mint inkább két egyéb ok miatt.

Az első ok szociológiai. Az amerikai szociológusok az RDE interdiszciplináris természetében az egyébként is a legikeresebb társadalomtudományként elkönyvelt közgazdaságtan imperializmusának megnyilvánulását látták. A második ok módszertani jellegű. Az RDE módszertani individualizmuson alapul, ez pedig ellentétes a szociológiai gondolkodás legerősebb áramlataival. A funkcionalizmus, a történeti összehasonlító szociológia, a marxista szociológia, illetve a szimbolikus interakcionizmus mindegyike holisztikusan felfogott társadalmi struktúrákat tételez. Az egyén csupán a társadalmi folyamatok ábrázolata, vagy legjobb esetben ugyanezen társadalmi struktúrák által meghatározott, azokhoz alkalmazkodó szereplő.

A szociológia klasszikusai közül Emile Durkheim nem hagyott kétséget afelől, hogy a szociológia mint szaktudomány ott kezdődik, ahol az egyéni szféra véget ér. Még Max Weber is, akinél a társadalmi cselekvés elméletileg központi helyet foglal el, konkrét elemzéseiben többnyire a társadalmi intézmények sajátos logikáját követi. A klasszikus szociológiai hagyományban a társadalmi osztályok, a társadalmi rétegződés, a kultúra, az ideológia, a szervezetek és az intézmények fogalmainak egyike sem vezethető le egyéni alkotóelemek elemzéséből, és önmagukban is értelmesen megragadhatók.¹ E fogalmak elégségesen magyarázhatják az egyedi történéseket, ugyanakkor lehetnek saját céljaik, azaz jellemezhetik őket az intencionalitás is.

A *kulturális distinkciók* például kizárhatnak bizonyos társadalmi csoportokat a társadalomszerkezet kívánatos pozícióiból. Ezáltal a társadalom megosztottságának fenntartását szolgálják. A *keresztény úri középosztály* a magyar történelem során több ízben folyamodott az antiszemitizmus fegyveréhez, hogy a sikeres zsidó polgárság megjelenése felett érzett dühét levezesse, és így keljen versenyre a csoporttal. A *kommunista állam*, hatalmát biztosítandó, politikailag atomizálta Magyarországon a civil társadalmat. E kijelentések mindegyike legalább két társadalmi szintű, azaz makrostruktúra közötti viszonyra vonatkozik (kulturális distinkciók és a társadalmi egyenlőtlenségek rendszere; az úri középosztály és a zsidó polgárság; a kommunista állam és a civil társadalom), és mindhárom esetben az első struktúra tesz valamit a másodikkal, méghozzá szándékosan.

Hétköznapos élményeink ugyanakkor más mutatnak. A mindennapi életben minden dolgok mindig az egyének szándékos cselekvéseiként történnek. Utolsó példánkban maradvány: még ha a kommunista állam szándékosan atomizálta is a társadalmat, ez egyéni cselekedetekben nyilvánult meg. Ha idevonatkozó vélekedésünket részletesebben kell kifejtelnünk, egyértelművé válik, hogy implicit feltételezésekkel élünk az egyén viselkedését illetően, a végeredményben a társadalmi cselekvés egyfajta kifejtetlen elméletével a fejünkben cselekszünk. Egyik lehetséges cselekvésemélet az egyes egyénekben megnyilvánuló, hatalomra törő akarattal magyarázhatja azt, hogy a hatalom főszereplői minden eszközzel igyekeztek elejét venni minden olyan helyzetnek, amely kihívást jelenthet személyes hatalmukra nézve. (Erről az elméleti kiindulópont-ról természetesen, értelmezhetetlen a közép-európai átmenet békés jellege.) Egy másik lehetséges elmélet az emberi gondolkodás vallásos, misztikus totalitásra való törekvésével magyarázhatja a totalitárius állam képviselőinek és alattvalóinak viselkedését, egy harmadik pedig az egyének hagyománykövető hajlandóságait, a történelmi örökség kényszerítő hatását állíthatja a középpontba.

Magyarázatainkban tehát képtelenek vagyunk megkerülni az egyéni vagy mikro-szintet. A mikroszint azonban nem csak megértésünk számára döntő fontosságú, hanem praktikus szempontból is jelentőséggel bír. Saját életünk ugyanis mindig a mikroszinten zajlik, és döntéseinket is ezen a szinten hozzuk. Ha azt szeretnénk, hogy a szociológia valamilyen módon segítse döntéseinket, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a társadalmi történések egyéni szintjét. A racionális cselekvés elmélete a szociológiában éppen arra tesz kísérletet, hogy helyreállítsa az egyéni és a társadalmi szint közötti kapcsolatot.

Az RDE azon az alapon száll vitába a hagyományos elméletekkel, hogy az utóbbiak rossz helyre teszik az intencionalitás mozzanatát. Megvonják az intencionalitást az egyéntől, amelyet a társadalmi erők pusztán játékszereként állítanak be, míg a társadalmi struktúrákat a szándékos viselkedés vonásával ruházzák fel, noha ezek valójában semmiféle saját intencióval nem rendelkeznek.

Az RDE így két célt tűz maga elé. Először is kísérletet tesz a társadalmi cselekvés – vagyis az egyén más egyéneket magában foglaló szándékos cselekvése – elméletének kidolgozására. Másodszor a társadalmi cselekvés elméletével fölfegyverkezve megpróbálkozik azzal, hogy a társadalmi cselekvések összegzése során rekonstruálja a makroszintű társadalmi jelenségeket. Az efféle aggregálás csak akkor lehetséges, ha a társadalmi cselekvés elmélete elég világos ahhoz, hogy matematikailag vagy valamilyen analitikus módon kifejezhető legyen, ugyanis ez tenné lehetővé a részek közötti kapcsolatok tömegének egyidejű kezelését. E bevezetés hátralévő részében rövid áttekintést adok arról, hogy az RDE mit ért racionalitáson, mi a racionális társadalmi cselekvés, és miként értelmezhető a makro–mikro viszony.

A racionalitás

A racionalitás egyike azon lehetséges elveknek, amelyekre a társadalmi cselekvés elmélete alapozható. Ahogy Jon Elster válogatásunk első írásában rámutat, célszerű a racionalitás két különböző értelmezését megkülönböztetni. Egyfelől a normatív értelemben vett racionalitás adott körülmények között a kívánt cél elérése érdekében lehetséges cselekvési stratégiák legjobbjának meghatározására irányul. Fontos, hogy lássuk: a racionalitás efféle normatív felfogása szándékosan hallgat a célok mibenlétéről. Másfelől a racionalitás leíró felfogása a társadalmi cselekvés ténylegesen létező struktúrájának megértésére törekszik. Itt, természetesen, a célok mibenléte empirikus kérdés.

Az RDE nyilvánvalóan semmilyen formájában nem épülhet arra a feltevésre, hogy minden cselekvés eleve racionális. Emögött azonban eltérő okok húzódnak a racionali-

tás két értelmezése esetében. Ha elméletileg minden racionális, akkor nincs szükség normatív értelemben vett racionalitásra, mivel nincs mit helyesbíteni. Ha minden eleve racionális, ez azt is jelenti, hogy a racionalitás leíró értelemben vett fogalma védetté válik mindenféle falzifikáció kísérlettel szemben, és így hasznavehetetlen az empirikus kutatás számára.

A leíró értelemben vett racionalitás megcáfолhatatlan magyarázatai fölöttébb iamerősek mindannyiunk számára. Ha az emberek részt vesznek az önkormányzati választásokon, az racionális, hiszen ez a legjobb módja annak, hogy éljenek állampolgári hatalmukkal. Ám ha nem mennek el szavazni, az is racionális, mivel minden bizonytalanságot kiértékeltek, hogy a szavazás nyúga meghaladja azt a hasznot, amely abból származna, hogy egy-egy szavazattal hozzájárulnak a megfelelő helyi kormányzat létrejöttéhez. A szavazók így is, úgy is racionálisak, és így nem történhet semmi olyan, ami a racionalitás fennforgását kétségbe vonhatná. Ez a fajta érvelés, amely elvileg nem lehet hibás, immunis a tapasztalattal szemben, a társadalomtudományok szempontjából ezért érdektelen. A racionalitásnak ez a fajta naív felfogása hármít képes *post factum* megmagyarázni, tehát nem magyarázat semmire. A tény, hogy a szavazást és a szavazástól való tartózkodást egyaránt racionálisnak találjuk, nem más, mint annak kisebb fellengzős kifejezése, hogy azt hisszük, *értjük* a szóban forgó jelenséget, és képesek vagyunk megmagyarázni. Racionalitásra történő hivatkozásunk saját megértésünk folytatására utal, nem pedig a társadalmi folyamatra. Ez esetben ami racionális, az nem a társadalmi cselekvés, hanem a miálatalunk hozzáfűzött magyarázat.

Ezt a csepdat elkerülendő, az RDE-nek meg kell határozni azokat az *a priori* kritériumokat, melyek alapján az egyéni szereplők és cselekedeteik értékelhetők. E kritériumok szerint az egyén akkor cselekszik racionálisan, ha cselekedete a számára elérhető információk maximális hasznosításával a számára legkívánatosabb cél vagy célegyüttes eléréséhez szükséges legmegfelelőbb eszközök meghatározásán alapszik. Gary Beckernek, az elmélet fő szószólójának megfogalmazásában

„[...] bármely emberi viselkedés felfogható úgy, hogy a résztvevők rögzített preferenciáik alapján maximalizálják hasznukat, optimális mennyiségű információt és egyéb inputot halmoznak fel különféle piacokon” (Becker 1986:119).

A racionális társadalmi cselekvés

A racionális kalkuláció alapjául a várható hasznosság teorémája szolgál.² Legegyszerűbb formájában ez azt állítja, hogy az egyén adott számú alternatívából azt választja, amelyik maximális várható haszonnal jár. A *J* alternatíva várható hasznossága a választása által elérhető mindenféle hasznosság (pozitív és negatív hasznosság, azaz veszteség) összege, mely összegben minden egyes hasznosságot súlyozunk a saját bekövetkezésének valószínűségével:

$$E(U_j) = \sum (P_{ij} \cdot U_{ij})$$

A racionális cselekvők tehát azokat a stratégiákat részesítik előnyben, amelyek során mindent összevetve nagy valószínűséggel nagy haszonra tehetnek szert, s ahol a veszteség valószínűsége viszont kicsi. Ugyanakkor kerülnek az olyan stratégiákat, amelyek csak kis valószínűséggel bekövetkeznek kis hasznossággal, illetve nagy valószínűséggel bekövetkező nagy negatív hasznossággal (veszteséggel) járnak. A „jobb ma egy veréb, mint holnap egy tuzok” típusú megfontolás csak akkor racionális, ha a verébfogás valószínűsége legalább annyiszorosa a tuzokfogásának, mint ahányszor többet ér a tuzok a verébnél. Ha kétszer annyira szeretjük a tuzokot, a verébfogás legalább kétszer olyan biztos kell hogy legyen.³

A fenti kalkuláció egyszerűen elvégezhető, feltéve, hogy előre rögzített alternatívahalmaz áll a rendelkezésünkre. Elster a választás e típusát parametrikusnak keresz-

telte el, hiszen egyetlen feladatunk a P_i és az U_i paraméterek meghatározása. Az RDE-ben a P_i a körülmények függvénye, a végső elemzés során azonban elkerülhetetlenül szubjektív döntés eredménye. Az U_i preferenciáink függvénye, és a *de gustibus non est disputandum* elv alapján adottnak tételezzük. A racionalitás egyetlen egyszerű modellje összetettebbé válik, ha az i esemény bekövetkezésének valószínűsége mások kalkulációjától függ. Ebben az esetben stratégiai választásról beszélhetünk, és átlépünk a játékelmélet világába.

A legismertebb játékelméleti szituáció az úgynevezett „fogoly dilemmája” játék. A bírő akkor tudja a két betörőt rablásért elítélni, ha legalább egyikük vallomást tesz. Tehát meglátogatja A-t, akit B-től elkülönítve őriznek, és ajánlatot tesz neki. Ha A vall és társa nem, A szabad, mint a madár, B viszont tíz évet kap. Ha A is meg a társa is vall, mindkettőnek kapnak öt évet. Ha A nem tesz vallomást, B viszont igen, A kap tíz évet, B pedig szabadon távozhat. Abban az esetben, ha egyikük sem tesz vallomást, a bírő mindkettőjüket egy évre ítéli valami kisebb vétség miatt. Hasonló ajánlatot tesz a bírő B-nek is.

Összefoglalásként felállíthatunk egy úgynevezett nyereménymátrixot, amely a játékek egyes kimeneteleinek „értékeit” tartalmazza. A szempontjából (a zárójelben pedig B szempontjából):

A fogoly	B fogoly	
	Vall	Nem vall
Vall	5 (5)	0 (10)
Nem vall	10 (0)	1 (1)

A valószínűségek hiányoznak a mátrixból. A ugyanakkor megpróbálhatja kitalálni, mennyire valószínű, hogy B vallomást tesz. Tegyük fel, hogy kezdetben fogalma sincs arról: ugyanolyan valószínű, hogy vall, mint az, hogy nem. Következésképpen 0,5 valószínűséget rendelhetünk minden kimenetelhez. Esetünkben a vallomástétel várható hasznossága

$$0,5 \cdot 5 + 0,5 \cdot 0 = 2,5;$$

a tagadásé pedig

$$0,5 \cdot 10 + 0,5 \cdot 1 = 5,5.$$

Ilyen valószínűségek mellett egy racionális A vallomást tesz. Mi történik más valószínűségek esetén ha mondjuk A tökéletesen megbízik B-ben (0,9 valószínűséggel hallgat, és csak 0,1 valószínűsége, hogy vall), vagy fordítva, egyáltalán nem hisz B-ben (0,1, hogy B nem vall, és 0,9, hogy igen)? A várható hasznosságok a következőképpen alakulnak:

bízik és nem vállal

$$0,1 \cdot 5 + 0,9 \cdot 0 = 0,5$$

bízik és vall

$$0,1 \cdot 10 + 0,9 \cdot 1 = 1,9;$$

nem bízik és nem vállal

$$0,9 \cdot 5 + 0,1 \cdot 5 = 5$$

nem bízik és vall

$$0,9 \cdot 10 + 0,1 \cdot 1 = 9,1.$$

Mindkét esetben legjobb, ha vallomást tesz. A helyzet az, hogy a valószínűségektől függetlenül mindig ez a legjobb stratégia, még ha száz százaléig biztos is, hogy B nem fog vallani. A különbség A gyanújával arányosan nő. Eddig ez egy parametrikus modell. El ponton azonban A hirtelen rájön, hogy B is minden bizonnyal hasonlóan gondolkodik. Innentől a játék stratégiai. Ha B racionálisan gondolkodik, ugyanarra a következtetésre jut, mint A, azaz vallomást tesz. Ebben az esetben A-nak is vallania kell, ha csak nem akarja, hogy kiröjék rá a leghosszabb, tízéves ítéletet.

A „fogoly dilemmája” játékban figyelmen kívül hagyhatjuk a valószínűségeket, ugyanakkor léteznek jóval bonyolultabb játékok, melyekben az egyik játékos nem látja

előre a másik egyetlen racionális stratégiáját, és több lehetséges racionális stratégia azonosítását követően meg kell ítélnie, hogy mekkora azok valószínűsége.

Mindenesetre a kétszemélyes játék igen ritka, a valóságban általában több szereplő játszik. Bizonyos problémák kiterjeszthetők az n -szereplős játékokra is, ez azonban egy sor új problémát vet fel. Például azt, hogy most már a szereplők koalícióra is léphetnek egymással más szereplőkkel szemben.⁴

A fenti alapszintű bevezetés azért volt szükséges, hogy néhány kritikai megjegyzést tehessünk az RDE leíró értelmezésével kapcsolatban. A normatív értelmezéssel itt nem foglalkozom, mivel az empirikus szociológia nem alapozható egy olyan normatív elméletre, ami azt vizsgálja, hogy az embereknek miként kell (vagy kellene) cselekedniük.⁵

Először is: a hasznosságot csak elvétve lehet olyan egyértelműen meghatározni, mint a fenti példákban. Bár a példákban is kiderül, hogy a hasznosságnak nem kell gazdasági jellegűnek lennie, mégis meg kell felelnie bizonyos formai kritériumoknak ahhoz, hogy a bemutatott számfűtéskre alkalmas legyen. A hasznosságoknak ismerteknek és egyértelműeknek kell lenniük. Noha a preferenciák világos sorrendje megkönnyíti a legmegfelelőbb döntést, leíró szempontból nehéz lenne tagadni, hogy többnyire nem rendelkezünk világosan megfogalmazott preferenciákkal. Bizonyára mindenki volt már olyan helyzetben, amikor nem tudta, hogy mit akar, és elhatározta, hogy éppen saját értékrendszerének megismerése érdekében fog bele valamibe. A cselekvés az önismeret egyik forrása: az általunk értékesnek ítélt dolgok csak akkor világosodnak meg előttünk, miután már cselekedtünk, noha az RDE szerint csak akkor cselekedhetnénk, ha már tisztában vagyunk értékválasztásainkkal. A racionális döntések normatív elméletének egyes szószóli egyenesen terapeutikus céllal ajánlják elméletüket. Az elmélet szabályait követve rálehetünk preferenciáink belső ellentmondásaira (Dawes 1986).⁶

A fogolydilemma példája azt használja ki, hogy kevés ember bizonytalanodna el, ha szabadság és fogság között kellene választania, és ebben az esetben a preferenciák egyértelműen adóttak.

Az előbbi modell azt is feltételezi, hogy preferenciáink tranzitívak. Ha valaki jobban szereti X-et, mint Y-t, és Y-t, mint Z-t, akkor X-et jobban kell hogy kedvelje, mint Z-t. E feltétel nélkül a racionális kalkuláció – következőképpen pedig a racionális cselekvés – lehetetlenné válik. A fogoly dilemmájában a preferenciákat az egyes kimenetekhez rendelt büntetések különböző időtartama határozza meg. Ezek az időtartamok éppenséggel tranzitívak. Preferenciáinkra azonban ez nem mindig igaz. Vegyük például annak az embernek a történetét, aki elment a vásárra egy lóval, azt elcserélte egy számarra, a számarat egy disznóra, a disznót egy kacsára, a kacsát pedig valami teljesen értéktelen dologra (egy zsák fűgés almára). Ha végezetül többre tartja a lovat, mint utolsó szerzeményét, az ember intranzitív preferenciákkal bír. (A szakirodalom ezt pénzzivattyúnak nevezi.) A történet alapján ez az ember kissé féleszű, hiszen veszt minden egyes cserén – igaz, egy-egy alkalommal csak kisebb értéket, és így nem is veszi észre egészen a végéig.

Teljesen függetlenül attól a problémától, hogy mennyire finoman tudjuk preferenciáinkat sorba rendezni (valóban előfordul ugyanis, hogy nem vagyunk képesek a ló és a számar vagy a számar és a disznó között választani, míg a ló és a disznó közötti értékkülönbséget viszont észleljük), nem kell hogy az ember bolond legyen ahhoz, hogy intranzitív preferenciái legyenek. Gondoljunk például olyasvalakire, aki habzsolja az újdonságot, a változást. Az események sorrendje tehát maga is az érték része. A racionálisan viselkedő piaci árus portékáját olyasvalamire cseréli, amely számára több értéket képvisel, mint amivel piacra ment. Tehát amivel eleinte rendelkezik, kisebb értékű, mint amije a végén van. Tegyük fel ugyanakkor, hogy valakinek van több lóva is, számára viszont egy sem, és ki akarja próbálni, milyen lenne egy számar. A számar után viszont a disznó nyugózi le és így tovább. A tétel újdonsága minden egyes lépésnél

hozzátesz a megveendő tétel értékéhez, ez a hozzáadott hasznosság azonban eltűnik, mihelyest emberünk megszerzi a kívánt tárgyat:

$$U(t+1) = U(t) + N.$$

Akkor jön létre racionális csere, ha

$$U(t) < U(t+1),$$

illetve, ha

$$N > U(t) - U(t+1).$$

Tehát, ha az áru újdonságának értéke nagyobb, mint a két tétel valódi értéke közötti különbség, teljességgel racionálisan cselekszik az, aki a szamarat választja a ló, a disznót a szamaré és a lovat a disznó helyett. A választás sorrendje nem egyszerűen preferenciánk eredménye, hanem annak része. A fenti okfejtés magyarázhatja a művészeti vagy tudományos divat jelenségét, hiszen ellenkező esetben az állandó tökéletesedés folyamatát kellene megfigyelnünk a művészetben vagy a tudományban.

Harmadszor: a modell feltételezi, hogy a preferenciák külsőlegesen, azaz nem változnak meg cselekvéseink következtében. E feltétel nem mindig adott. Gyakorta előfordul, hogy tetteink következtében megváltoztatjuk véleményünket, és az ilyen változások többnyire nem jelezhetők előre. Mondjuk a foglyot, aki előzőleg eldöntötte, hogy társát feladja, büntudat kezd gyötörni. Preferenciái megváltoznak, a szabadság némileg veszt az értékéből a nyugodt lelkiismeret rovására. Ezek után részánja-e magát a következő lépésre, azaz elmerjen-e a bíróhoz vallomást tenni? Ha elég nagy az érzelmi változás, a válasz: nem. Ha csak nem tudja pontosan előrejelezni saját preferenciái változását, a fogoly nem képes meghatározni a racionális stratégiát.

Negyedszer: a modell feltételezi, hogy környezetünket vágyaink szerint módosítjuk. Többnyire nem ez a helyzet. Jon Elster *Savanyú a szőlő* című könyvében ezt a róka történetével szemlélteti, aki mivel nem képes elérni a magasan himbálódzó szőlőfürtöt, azt azonnal savanyúnak mondja. A fogolydilemma esetében például a foglyok felismerik, hogy csapdába estek, kialakíthatnak egy új értékrendet, amelynek középpontjában nem a szabadság és a menekvés, hanem egy dooztojevszkiánus megbánás és vezeklés értékei állnak.

A „savanyú a szőlő” típusú mechanizmus rendkívül fontos szerepet játszik az életünkben. Angelus és Tardos szerint a szükségletek hozzáigazítása a körülményekhez a népeség jelentős többségének igen fontos gazdasági stratégiája.

Ötödözör: a modell megkötéseit adottként kezelve, külsőlegesen vesszük. A játékszabályokat a bíró állítja fel, és természetesen tartjuk őket. Az adott modellnek nem feladata, hogy magyarázza a szabályokat. Ezek „információ és egyéb input” formájában kerülnek a modellbe. Az efféle megszorítások többnyire a társadalmi normák és szankciók vagy pedig a kognitív korlátok. A kognitív korlátok kivételével⁷ a másik két megszorítás éppen az olyasféle makroszintű struktúrákat (a kultúrát és intézményeit) csempészi vissza az elemzésbe, amelyeknek a felbontására az RDE törekszik.

Nincs szándékomban kimeríteni az elképzelhető szkeptikus észrevételek teljes tárházát. Denzin kritikai írása az RDE kognitív-kalkulációs részrehajlásával foglalkozik. Denzin a szociológia egy új és izgalmas irányzatát, az érzelme szociológiáját képviseli. Az érzelme szociológiája az RDE-hez hasonlóan arra törekszik, hogy megalkossa a társadalmi cselekvés elméletét, csak éppen nem a kognitív kalkulációra, hanem az érzelmekekre alapozva. „A fogoly dilemmája” játékban például az érzelme szociológia szellemében érvelhetnénk azzal is, hogy a foglyok a megfélemlítés és az izoláció következtében fognak vallomást tenni és nem racionális kalkuláció alapján.

Kilbourne és England vitatják a racionális döntés alapját képező individualizmus fogalmát. Kísérletet tesznek egy feminista alternatíva felvázolására, a Gilligan és Keller által kidolgozott kötődő és fogalmára alapozva elméletüket.⁸ „A fogoly dilemmája” játék egyik alapfeltevése éppen az, hogy a fizikailag is különválasztott két fogoly külön-külön végzi számításait, saját és a másik jólétét egymástól világosan elkülöníti. A másik

vesztése nem von le semmit a kalkuláló nyereségéből. Mindkét írás meggyőzően bizonyítja, hogy a racionális cselekvés elméletének vannak vetélytársai.

Jelen kritikai észrevételeimmel nem célom, hogy alternatív cselekvéselméletet alkossak, és az sem, hogy bebizonyítsam, az RDE alapvetően hibás, netán teljességgel haszontalan. Éppen ellenkezőleg: az első négy észrevétel épp azt támasztja alá, hogy az RDE empirikus tesztelésre alkalmas, mivel nem szükségszerűen igaz. A kritika rámutat az elmélet lehetséges korlátaira, olyan helyzeteket előlegez meg, melyekben az elmélet egyszerű formájában minden bizonnyal csődöt mond. Hogy ez valóban bekövetkezik-e, és hogy milyen körülmények közepette, ezt az empirikus kutatás fogja eldönteni. Az ötödik észrevétel egy fogalmi korlátra vonatkozik, ugyanakkor be kell látnunk, nincs olyan kutatás, amely anélkül haladhatna előre, hogy bizonyos információt adottnak ne tekintene. Az RDE egyik fő erőssége éppen az, hogy minden alkalommal meglehetősen nyíltsággal feltárja saját előfeltevéseit.

Az RDE egyéb cselekvéselméletekkel szembeni fölénye abban nyilvánul meg, hogy ennek az elméletnek sikertült téziseit mind ez ideig felül nem múlt analitikus tisztasággal megfogalmazni. Emiatt, sikereim dacára, mintegy kínálja magát a kritikának. Ez teszi (még sikertelenségében is) megteremkenyítő hatásúvá, további felfedezések eszközzé.⁹

A makrofolyamatok magyarázata

A racionális cselekvés elmélete távolról sem jelent valamiféle „pszichologizáló individualizmust”, amely tagadja a társadalmi erőlködését. A makroszintű tényezők kétféle módon is szerephez jutnak benne: egyfelől mint az egyéni cselekvés adott szabályai, korlátai jelennek meg, de másfelől megjelennek mint az egyéni cselekvések makroszintű eredményei is.

A makrofolyamatok mikroszintű megalapozása a közgazdaságtan központi problémájává lépett elő a hetvenes években a keynes-i elmélet bukását követően. Keynes az üzleti ciklusok elméletének kidolgozása céljából az olyan makrováltozók közötti viszonyokkal foglalkozott, mint az összkereslet, az összkínálat, illetve a munkanélküliség. A keynes-i előrejelzések sikertelensége – a magas infláció és a munkanélküliség előre nem látott együttes jelentkezése – más természetű sikertelenséggel is párosult: az egyértelmű és szemmel látható kudarcokon kívül az elmélet analitikus eszköztárának finomodásával és a rendelkezésre álló adathalmaz minőségének javulásával kis mértékű, ám komoly eltérések kezdtek mutatkozni az empirikus valóság és a modell között (Lucas 1980; Hicks 1978).

A szociológia nem került hasonlóan kínos helyzetbe, mivel mindig is híján volt egy általánosan elfogadott konzisztens elméleti rendszernek. Számítalan elméleti irányzata közül kevés rendelkezett azzal a pontossággal és analitikus tisztasággal, amely az ilyesféle egyértelmű kudarcokhoz szükséges lett volna. Mindazonáltal a szociológia elméletben vákuumbelület alakult ki a nyolcvanas évekre: minden jelentősebb irányzat veszített a vitalitásából (Collins 1986). Az 1960-as és 1970-es években a kérdőíves felmérésekre alapozott kutatás gyors fejlődésnek indult. Az ilyen kutatások pedig azt sugallták, hogy a szociológiai elemzés nem végezhető az egyéni szint kirekesztésével. Az aggregáció problémája ez esetben azonban módszertani formában merült fel, s nem pedig mint egy kutatásra érdemes „létező” társadalmi folyamat. Például a közvéleményt statisztikai átlagként fogták fel, nem pedig olyan dinamikus folyamatként, amelynek részvevői aktívan – vagy passzívan – közreműködnek a közvélemény kialakításában. A kérdőíves kutatás inferenciális, statisztikai vonásai kifejezetten arra a feltételezésre épülnek, hogy a megfigyelések – azaz az egyének – véletlenszerűen, egymástól függetlenül kerülnek kiválasztásra, azaz hogy nem mutatható ki közöttük közvetlen, személyes kapcsolat. Noha ezért a kérdőíves kutatás közvetlenül nem alkalmas a társadalmi

KITEKINTÉS

cselekvés folyamatának megragadására, a szociológia fejlődéséhez épp azzal járult hozzá, hogy lehetővé tette e folyamatok bizonyos eredményeinek empirikus próbáját az egyének szintjén.

Friedman és Hechter a szociológiai kutatás számos olyan példáját említi, amely a racionális társadalmi cselekvés elmélete segítségével makroszintű jelenségeket vizsgál. Saját modelljükben a társadalmi intézmények külsődleges kötöttségekként lépnek a racionális kalkuláció folyamatába. (Szinte minden példájuk a parametrikus racionalitás esetére vonatkozik.) A korábban említett érvelés alapján ez teljességgel indokolt, noha Friedman és Hechter kitérhetett volna a társadalomelméleti gondolkodás „institucionalista közgazdaságtanként” emlegetett irányzatára, amely arra tesz kísérletet, hogy az emberi racionalitás szempontjából értelmezze a szabályokat és a társadalmi intézményeket. Az institutionalista közgazdaságtan a tranzakciós költségeket hangsúlyozza, és az intézményeket az efféle költségek csökkentésére irányuló racionális törekvésből származtatja.¹⁰

Friedman és Hechter csak futólag tekinti át az RDE talán legfontosabb problémáját, az aggregációs mechanizmus kérdését. A közgazdaságtanban ez a mechanizmus természetesen a piac. Mint a fenti, Beckertől származó idézet jelzi, az RDE leginkább a piac sokszor kissé erőltetett metaforájára támaszkodik. A piac kivételével az RDE csak korlátozott számú, jól kidolgozott aggregációs mechanizmussal rendelkezik. Ezek közül az időbeli és térbeli, valamint biológiai korlátokat magában foglaló ökológiai mechanizmus a leginkább kimunkált, jóllehet számtalan más lehetőség is van (Róna-Tas 1989).

Összefoglalás

A különböző szociológiai megközelítések népszerűségét többnyire nem világos és közérthető, netán logikailag szeplőtlen voltak határozza meg. Ázsiójuk akkor nő meg, amikor úgy tűnik, fedésbe kerülnek a társadalmi valóság valamilyen meghatározó élményével. Ebből az átfedésből fakad egy-egy irányzat heurisztikus értéke. A szocializmus idején, amikor az intézményeket felülől erőszakolták a társadalomra, úgy tűnt, mintha a társadalmi folyamatok aktív részvételünk nélkül zajlottak volna. Így kétségkívül indokolt volt, hogy ebben egy tőlünk függetlenül létező és saját belső törvényei szerint változó valóságot lássunk. Ez a látásmód következett abból a társadalmi szerepből is, amelyet a szociológia magára vállalt egy olyan társadalmi rendszerben, amely legitimitációját egy strukturalista makroszintű elméletben, a marxizmus-leninizmusban kereste. És mivel a szociológia a társadalmi nyilvánosság helyettesítését is magára vállalta, a hatalommal folytatott párbeszéd érdekében kénytelen volt hasonló makroszintű fogalmakban fogalmazni, mint a hivatalos ideológia. A posztkommunista társadalomban, ahol az állam elveszíti a kezdeményezőkézség monopolizálására való képességét, nekünk, szociológusoknak nagy szükségünk lesz az egyének társadalmi cselekvését magyarázó elméletre.